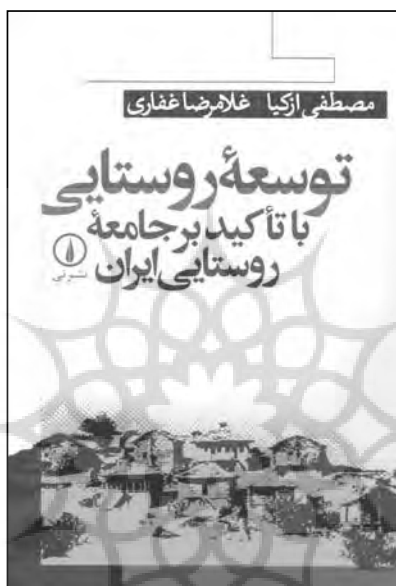

توسعه روستایی با کدامین رهیافت؟

عباس رحیمی

عضو هیئت علمی مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی ایران

Rahimiabs@yahoo.com

- توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران
- مصطفی ازکیا و غلامرضا غفاری
- نشر نی
- ۱۳۸۳، ۱۶۵۰ نسخه، ۳۲۴ صفحه، ۲۸۵۰ تومان

اقتصاد بازار، رشد اقتصادی را محصول کارگران رقابتی و کنشگران بازارها می‌داند که فارغ از محدوده‌های خاص جغرافیایی و براساس علائم بازار به تعامل می‌پردازند و رشد یا اضمحلال روستاها نیز در پیوند با این بازارهاست که رقم می‌خورد. این اقتصاددانان وظیفه دولت را برداشتن موانع و ایجاد بستر مناسب برای کارکرد رقابتی این بازارها می‌دانند.

در ایران سیاستگذاران در حوزه توسعه روستایی با سؤالات اساسی روبه‌رو هستند، برخی از این سؤالات عبارتند از: آیا روستاها را می‌باید تثبیت و یا گسترش دهیم، هدف از توسعه روستایی چیست و آیا الگوی توسعه روستایی با عمران روستاها و توسعه بخش کشاورزی متفاوت است؟ ذی‌نفعان و مخاطبان توسعه روستایی چه گروهها و اقشاری از جامعه روستایی هستند؟ و اینکه مردم محلی، کارگران توسعه، سازمانهای غیردولتی، گروههای خودیار و دولت در توسعه روستایی هر یک چه نقشی را باید ایفا کنند؟

معرفی کتاب

توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران تلاشی در جهت شناخت توسعه و تحول در جامعه روستایی ایران است که به بررسی سیاستهای توسعه‌ای به ویژه پس از انقلاب در مناطق روستایی کشور می‌پردازد. هدف نویسندگان تدوین متنی درسی در دروس توسعه روستایی و راهنمایی مناسب برای

روستاها قدیمی‌ترین جامعه پایدار انسانی است که انباشت سرمایه بر پایه مالکیت خصوصی نخستین بار در این مناطق رخ داد و تحول تاریخی را در روابط اجتماعی و اقتصادی جوامع بشر رقم زد. با گذر از عصر فئودالیته و آغاز دوران صنعتی شهرها با بازارهای گسترده مصرف و امکان انباشت سرمایه‌های انسانی و فیزیکی مورد توجه قرار گرفت و روستاها به حاشیه توجه رانده شدند. در فرآیند رشد اقتصاد صنعتی سه وظیفه عمده تأمین نیروی کار ارزان برای کارخانجات، تولید محصولات غذایی برای نیروی کار شهری و تدارک سرمایه اولیه در مرحله خیز صنعتی به عهده این مناطق گذارده شد. و این چنین غفلتی تاریخی از توسعه روستاها در فرآیند توسعه اقتصادی رخ داد. در ادبیات توسعه، حداقل از ۹ گروه آسیبهای عمیق که در اثر غفلت از توسعه روستایی و کشاورزی دامنگیر توسعه ملی می‌شود بحث شده است که برخی از این آسیبها عبارتند از: گسترش و تعمیق بحران محیط زیست، بحران اشتغال، نابرابری، ناموزونی و از هم گسیختگی. (مؤمنی، ۱۳۸۳: ۲۰).

تجربه چندین دهه تلاش دولتها در توسعه روستایی نشان می‌دهد که همچنان این مناطق دچار مشکل توسعه نیافتگی‌اند و گاه بحرانها نیز تشدید شده است.

توسعه روستایی یکی از مباحث چالش‌انگیز در ادبیات اقتصادی است. زیرا بر توسعه مناطق خاص جغرافیایی با الگویی ویژه تأکید دارد، در حالی که آموزه‌های

می‌دهد. (ص ۱۹۵)

نویسندگان همچنین معتقدند یکی از عوامل بروز معضل اقتصادی و اجتماعی بیکاری تغییر در فعالیت و ساختار اشتغال سرپرستان خانوارها طی دو دهه گذشته است.

قشربندی اجتماعی در جامعه روستایی ایران موضوع فصل چهارم است. نتیجه مطالعه گویای آن است که، در ایران طبقات روستایی به لحاظ اجتماعی از یکدیگر متمایز نیستند، بلکه بیشتر از نظر اقتصادی تمایز یافته‌اند و انقلاب اسلامی قشربندی اجتماعی روستایی را تحت تأثیر قرار داده و برخی جابه‌جاییها را در میان گروههای اجتماعی ایجاد کرده است. این قشر جدید شامل نسل جدید دهقانان فقیر و متوسط، کارگران روستایی، معلمان مدرسه، کارکنان اداری و بسیجیان روستایی است. اقتدار این قشر که از

قدرت اجتماعی و سیاسی قابل ملاحظه‌ای برخوردار است، ناشی از ارتباط آن با شبکه سیاسی و ساختار قدرت در سطح ملی است و این گروه اجتماعی از سیاستها و برنامه‌های توسعه روستایی دولت بیشتر برخوردار می‌شوند. (صص ۸۱ و ۹۸) در بخش دوم کتاب «سیاستهای توسعه روستایی» هدف اصلی بررسی است و موضوعاتی چون ساختار سیاسی و توسعه جامعه روستایی، اصلاحات ارضی و سیاستهای کشاورزی بعد از انقلاب اسلامی، دولت و مشارکت اجتماعی روستاییان، نظامهای بهره‌برداری و توسعه کشاورزی و سازمان حمایتی و ساختارهای زیربنایی هر یک به عنوان فصلی از کتاب بررسی شده و طی آن از منابع و اطلاعات رسمی و نتایج سایر پژوهشها استفاده شده است.

در بخش دوم مباحث از چارچوب اصلی کتاب یعنی «توسعه روستایی» فراتر رفته و سیاستهای کشاورزی و توسعه کشاورزی را نیز شامل می‌شود. نویسندگان در تحلیل نهایی، توسعه روستایی کشور را ناموفق ارزیابی کرده و معتقدند که این برنامه‌ها کمتر سبب تحول ساختاری در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی که لازمه مشارکت است، شده‌اند. (ص ۱۳۳) در سطح کلان نیز بسترسازی لازم برای تحقق مشارکت سازمان یافته مؤثر که مستلزم توانمندسازی روستاییان، تقویت خودتکایی آنها و مشارکت دادن آنها در سطوح

کتاب بیش از آنکه مسئله‌گرا باشد و برای پاسخ به سؤالات اساسی در حوزه توسعه روستایی ایران تلاش کند، بر شیوه پژوهش و شناخت توسعه و تحول در جامعه روستایی یعنی بررسی وضع موجود تکیه می‌کند

پژوهشگران حوزه مطالعات توسعه روستایی است. (ص ۵) به همین دلیل کتاب بیش از آنکه مسئله‌گرا باشد و برای پاسخ به سؤالات اساسی در حوزه توسعه روستایی ایران تلاش کند، بر شیوه پژوهش و شناخت توسعه و تحول در جامعه روستایی یعنی بررسی وضع موجود تکیه می‌کند. کتاب شامل سه بخش است که در بخش نخست توسعه و تحول در جامعه روستایی در چهار فصل به بحث گذارده می‌شود. در فصل اول، «ابعاد مفهومی و نظری توسعه روستایی» بررسی می‌شود و مباحثی چون ضرورت توجه به توسعه روستایی، تعاریف توسعه روستایی و ابعاد آن، رویکردهای نظری و راهبردهای عملی در خصوص توسعه روستایی و چگونگی فرآیند برنامه‌ریزی توسعه روستایی به بررسی گذاشته می‌شود.

در بررسی راهبردهای توسعه روستایی به دو راهبرد توسعه برون‌زا در قالب دیدگاه نوسازی که بر افزایش تولیدات کشاورزی تأکید می‌کند و راهبرد «توسعه همه جانبه روستایی» که به تغییرات بنیادی در قالب تحول در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی جوامع روستایی می‌پردازد، اشاره می‌شود.

بررسی تحولات جامعه روستایی ایران در سه زمینه تحول الگوی آبادنشینی، تحولات جمعیتی و قشربندی اجتماعی موضوع سه فصل دیگر بخش اول است. در تحول الگوی آبادنشینی نویسندگان به مسائلی چون تغییر تعریف روستا و اطلاق «آبادی» به کلیه نقاط روستایی، توسعه فضایی و کالبدی در سکونتگاههای روستایی و خدمات‌رسانی بر پایه ارزشهای ایدئولوژیک انقلاب به منظور گسترش عدالت اجتماعی اشاره می‌کنند.

تحولات جمعیتی در جامعه روستایی نیز موضوع پژوهش در فصل سوم کتاب است.

نتیجه این مطالعه گویای کاهش نسبت و سهم جمعیت روستایی در کل جمعیت کشور است. در بخش دیگر، ارقام برآورد جمعیت در سال ۱۴۰۰ و مقایسه آن با جمعیت پیش‌بینی شده روستاهای کشور در حالت رشد طبیعی، انتقال حدود ۱۲ تا ۱۳ میلیون نفر از جمعیت روستایی را به نقاط شهری نشان

مختلف مشارکتی است، صورت نگرفته است. (ص ۱۸۰)

عنوان بخش سوم کتاب نیز «توسعه و تحول در جامعه روستایی» است که در سه فصل آن خلاصه‌ای از سه پژوهش پیرامون «فقر و آسیب‌پذیری و توسعه»، «جامعه عشایری و اسکان» و «سرمایه اجتماعی و توسعه روستایی» آورده شده است. محدوده این مطالعات در سطح تعدادی از روستاهای یک شهرستان است، گرچه نمی‌توان نتایج آن را در سطح ملی تعمیم داد، اما شیوه پژوهش و نگاه به مسائل مهم جوامع روستایی می‌تواند برای پژوهشگران مسائل جامعه روستایی قابل توجه باشد.

سرمایه اجتماعی که در فصل آخر به آن پرداخته شده است، یکی از مباحث مهم در توسعه است که در دهه‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته

است و در جامعه روستایی ایران پژوهشی پیرامون آن انجام نگرفته است. سرمایه اجتماعی دلالت بر اشکالی از سازمان اجتماعی چون اعتماد، قواعد و شبکه‌ها است که می‌تواند کارایی جامعه را از طریق کنشهای مناسب تسهیل کند. (ص ۲۷۸) از آنجا که سرمایه اجتماعی ماهیتی کیفی دارد به همین دلیل شناخت و اندازه‌گیری آن پیچیده است. در کتاب، سه مؤلفه «اعتماد اجتماعی»، «انسجام اجتماعی» و «مشارکت اجتماعی» به عنوان مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی محسوب شده‌اند، و برای هر یک از این مؤلفه‌ها شاخصهایی تعریف و هر شاخص تبدیل به گویه‌ها و آنها در طیفی مورد سنجش قرار گرفته‌اند.

کاهش نزاعهای سیاسی و خطی که امروزه جایگزین نزاعهای طایفه‌ای و قبیله‌ای زمان گذشته شده‌اند و توجه به فرایندهای اعتمادسازی در سطوح بین فردی و بین نهادی که می‌تواند تقویت‌کننده انسجام اجتماعی و مقوم سرمایه اجتماعی باشد از اهم پیشنهادهای نویسندگان برای افزایش و تقویت سرمایه اجتماعی در سطح روستاهای کشور در آخرین فصل از کتاب است.

نقد کتاب

هرگاه فصول کتاب را به صورت مستقل مورد توجه قرار دهیم هر یک از فصول در تبیین تحولات جامعه روستایی، تحلیل سیاستهای توسعه روستایی و نحوه پژوهش در مسائل روستایی نکات قابل توجهی برای یادگیری دارد. اما کتاب به عنوان یک مجموعه در پاسخ به یک سؤال اساسی یعنی ترسیم رهیافت روشنی برای توسعه روستایی در ایران ناموفق به نظر می‌رسد. گویا کتاب فاقد یک طرح کلی و از پیش اندیشیده شده برای ارائه تصویری منسجم از وضعیت کنونی توسعه روستایی و پاسخ به سؤالات اساسی در حوزه سیاستگذاری است. و از چپش فصول کتاب در کنار یکدیگر نمی‌توان به تصویری کلان و روشن دست یافت. در همین راستا می‌توان برخی نکات را یادآور شد.

۱- عدم ارتباط روشن بین مبانی نظری در فصل اول با سایر فصول کتاب:

فصل اول به ابعاد مفهومی و نظری توسعه روستایی پرداخته است و یازده فصل بعدی به بررسی تحولات مختلف و سیاستهای دولت در بخش کشاورزی و توسعه روستایی در ایران اختصاص دارد، عموماً نویسندگان در نخستین فصل، دیدگاه نظری، روش پژوهش و چالشهای مطالعه را مورد بررسی قرار می‌دهند، برخلاف این انتظار در این کتاب تنها تعاریف و رهیافتهای مختلف و گاه متناقض از توسعه روستایی ارائه و هیچ‌گونه داورى که گویای دیدگاه نویسندگان و رهیافتی

آموزه‌های اقتصاد بازار، رشد اقتصادی را محصول کارگران رقابتی و کنشگران بازارها می‌داند که فارغ از محدوده‌های خاص جغرافیایی و براساس علائم بازار به تعامل می‌پردازند

که با شرایط اقتصادی، اجتماعی ایران انطباق دارد به میان نمی‌آید، به همین دلیل در حالی که عنوان کتاب توسعه روستایی است، اما در فصول مختلف کتاب نظریه‌های بهره‌برداری، سیاستهای کشاورزی و مسائل عشایری نیز مورد بحث قرار می‌گیرد و هیچ استدلال نظری برای آن ارائه نمی‌گردد.

۲- نامتجانس بودن روش‌شناسی و جامعه آماری در بخشهای مختلف کتاب:

روش‌شناسی و جامعه آماری در بخشهای مختلف کتاب متجانس نیست. در بخش اول و دوم کتاب اطلاعات مورد استناد و تحلیلها در سطح ملی است در حالی که در بخش سوم کتاب جامعه آماری در سطح تعدادی از روستاهای یک شهرستان و واحد تحلیل خانوار است. برای مثال مسئله «فقر، آسیب‌پذیری و توسعه» در سطح ۲۱

روستای شهرستان گرمسار بررسی شده است. باتوجه به رواج صیفی کاری و نزدیکی نسبی این شهرستان با تهران به نظر می‌رسد نتایج مطالعه قابل تعمیم نیست و توضیحی در این مورد که چرا این شهرستان برای مطالعه انتخاب شده، ارائه نگردیده است.

۳- متناقض بودن برخی نتیجه‌گیریهای کتاب با یکدیگر:

نویسندگان در برخی از تحلیلهای خود پیرامون سیاستهای کشاورزی و توسعه‌ای پس از انقلاب با دیدی انتقادی نگاه کرده و معتقدند: «جدی‌ترین مشکل سیاستهای کشاورزی از بدو انقلاب تاکنون فقدان اهداف اجتماعی در این سیاستهاست. به این معنی که هیچ‌گونه سیاستی در ارتباط با حل مسائل اجتماعی روستایی - که مانع توسعه کشاورزی است، صورت نگرفته است.» (ص ۱۵۸)

در حالی که برخی نتایج پژوهش در این کتاب خلاف این نتیجه‌گیری را نشان می‌دهد. «انقلاب اسلامی در تقویت موقعیت سیاسی و اجتماعی طبقات فرودست و میانه حال جامعه روستایی تأثیر بسزایی داشته است و در مقابل از موقعیت اجتماعی و قدرت سیاسی قشرهای فرادست جامعه روستایی کاست.» (ص ۹۸) «در لایحه واگذاری و احیا مصوب شورای انقلاب اولویت به دهقانان خرده‌پا و روستاییان بی‌زمین داده شده، در اصلاحات ارضی رژیم جمهوری اسلامی واگذاری زمین براساس عرف محل در هر آبادی و به‌طور مساوی انجام پذیرفت.» (ص ۱۴۰)

۴- تکرار برخی مطالب و مضامین در فصول مختلف:

برخی مطالب و مضامین تکراری در طول کتاب به چشم می‌آید که می‌تواند ناشی از ماهیت مستقل فصول از یکدیگر باشد. در فهرست مطالب عنوان بخش اول و سوم کتاب «توسعه و تحول در جامعه روستایی» است. اینکه چرا از یک عنوان برای دو بخش استفاده شده دلیل مشخصی وجود ندارد.

جدول صفحه ۱۰۴ در صفحه ۱۸۵ نیز تکرار شده است، به همین ترتیب جدول صفحه ۲۰۵ در صفحه ۲۰۸ نیز آورده شده است. همچنین قشربندی اجتماعی در جامعه روستایی علاوه بر فصل چهارم در فصل دهم نیز بررسی و تعریف می‌شود.

منبع:

- مؤمنی، فرشاد (۱۳۸۲) تحول الگوی ذهنی، پیش‌نیاز توسعه روستایی ایران. مجموعه مقالات. تهران: مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.